

ÌMỌ ÌJÌNLÈ-ÈRÒ YORÙBÁ: ÒPÁKÙTÈLÈ SÍ ÌDÁJÓ ÒDODO

Láti Qwó

Òkèwándé Olúwólé Tẹ̀wógboyè,
Department of Linguistics & Nigerian Languages,
University of Ilorin, Ilorin.

Àṣamọ.

Púpọ̀ àwọn ènìyàn tí kò nímọ̀ nípa ètò ìṣẹ̀jọba Yorùbá, pàápàá lẹ́ka ètò ìdájó ló máa ń ṣe àṣirò, àṣiṣe àti àṣisọ pé ètò ìṣẹ̀jọba Yorùbá jẹ́ èyí tó ń fowó ọlá gbáni lójú lábẹ́ òfin; àti pé, kò tilẹ́ sí òfin tó ń dari ètò ìdájó wọn; bóyá nitorí àwọn òfin wònyí kò sí lákọ́lẹ́ tàbí nitorí pé òfin àtayébáyé àti àtawódódówọ̀ ni. Èròngbà ìṣẹ̀ iwádúì yìí ni láti ṣàgbékalẹ́ ètò ìdájó Yorùbá pèlú òtẹ̀ ìmọ̀ ìjìnlẹ̀ èrò Yorùbá; pàápàá, Ifá. Ilàná ètò ìdájó yìí bèrẹ̀ lódò baálẹ́, baálẹ́, tó sì parí sódò Oba. Ifidógba ètò ìdájó Yorùbá yìí ni a ó ṣe láti lè fihàn pé 'afinjú àdàbà tí jẹ́ láwùjọ àṣá' ni ilàná ètò ìdájó Yorùbá jẹ́. A fidi rẹ̀ mulẹ̀ pé ilàná ètò ìdájó Yorùbá ni tìgbàlodé ń gùn lé, fún ipegedé ètò ìdájẹ̀ rẹ̀; àti pé, omi ni a kọkọ̀ tẹ̀ ká tó tẹ̀ iyanrìn, ṣé asàtẹ̀ rọ̀gòdì ló dọkọ̀ dúró de ọlọ̀ṣinṣin

1. IFÁÁRÀ

Kò sí àníàní pé, àwùjọ̀ àti àṣà ló ṣokùnfà ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò àwùjọ̀ kan. Nínú ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò àwùjọ̀ ni a ti lè rí tífuntẹ̀dọ̀ ìṣẹ̀jọba irú àwùjọ̀ bẹ́ẹ̀. Nelson, K(1987), Amachi, U(2005:247), Odera, O (1990:3). Níní ifẹ́ ogbón, ló bí ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò láti inú edẹ̀ Gírfíkì. Àmúlò àwọn ogbón wònyí máa ń ṣiṣé nírú àwùjọ̀ bẹ́ẹ̀. Èyí lè dá lórí Olódumàrẹ̀, ikú, àyànmọ̀, ìṣẹ̀lú, ètò-ọ̀rọ̀-ajé àti bẹ́ẹ̀ bẹ́ẹ̀ ló. Crofton (2000), Agbájé (2005).

Èka mẹ́ta pàtáki ló gbé ètò ìṣẹ̀jọba ró: aṣòfin, aláṣe àti èka òfin àti ìdájó. Èka ìdájó jẹ́ eegun èyìn fún Ìjọba tiwa-n-tiwa láti lè dúró. Bí a bá ń sọ̀rọ̀ nípa òfin, ohun mẹ́ta ló so èyí ró; bákan náà ni gbogbo ènìyàn lábẹ́ òfin, òfin ṣàgbà ẹ̀nikẹ̀ni, àti idáábò bọ̀ dúkiá àti ètọ̀ ọ̀mọ̀niyàn. Akinjógbìn (1976:19). Ọ̀nà tí àwọn ènìyàn láwùjọ̀ ń gbà ṣàkóso ara wọn ni a mọ̀ sí ìṣẹ̀jọba. Táíwò (1982:1) ní, láti mọ̀ bí àwùjọ̀ kan ṣe rí, ètò ìbágbépo àwùjọ̀, ìṣẹ̀lú, àṣà àti ètò-ọ̀rọ̀-ajé, a gbódò ṣe àwòfin àwọn àṣà, ètò ìdàgbàsókè ìṣẹ̀lú àti àwọn èrọ̀jà ìṣàkóso, ihùwásí àwọn ènìyàn tí ń ṣàkóso àti àwọn alákdóso irú Ìjọba bẹ́ẹ̀. Ó tẹ̀síwájú pé, a níláti nímọ̀, láti wo ètò ìṣẹ̀lú àtẹ̀yínwá, láti le wo àjọṣepọ̀ rẹ̀ pèlú tòde-òní. Láti le ṣàlàyé ọ̀de-òní, irú àmújádẹ̀ irú èsì bẹ́ẹ̀ yóò ṣerànwọ̀ àti ní àfọ̀júsùn ọ̀jọ̀ ọ̀lá.

Ètò ìṣẹ̀lú àti ìṣàkóso kí í ṣe àjẹ̀lì sí àwùjọ̀ Yorùbá; èyí tó bèrẹ̀ láti orí Baálẹ́ tó sì parí sódò Oba. Ọ̀gúnbòwálẹ́ (1966:45-50), Ọ̀lájubù (1978:89-97) àti Adéoyè (1979:275-277). Aláfo tó kù, tí àwọn ìṣé wònyí fí sílẹ̀ ní, ipa ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò àti ilàná tí ètò ìgbéjọ̀ àti ìdájó máa ń tẹ̀lé kí ìdájó tó péye tó le wáyé; ipẹ̀nfià yìí ni ìṣé yìí múgbọ̀. A ṣe àmúlò ilàná ètò ìdájó Yorùbá, ní pàtáki látí inú èṣe-ìfá láti fidi rẹ̀ mulẹ̀ pé ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá jẹ́ èyí tó ṣe é dara dé fún ètọ̀ ọ̀mọ̀niyàn àti ìdájó

òdodo àti pé, kò sóhun titun nínú ilàna ètò idájọ igbálódé tí ó ẹ̀jẹ̀lì sí ilàna ètò idájọ Yorùbá.

2. IMỌ̀ IJINLE-ÈRỌ̀ YORUBÁ NÍNÚ ÈTỌ̀ IṢẸ̀LÚ YORUBÁ

Ẹ̀ka kan tó ẹ̀ pàtáki nínú ètò iṣẹ̀jọba Yorùbá ni ètò idájọ̀ jẹ, Adéoyè (1979), Ikime (1980:301) àti Ọlájúbù (1978:89). Kí ọlájú ọ̀yínbó tó wọ̀ àwùjọ̀ Yorùbá ni ètò idájọ̀ Yorùbá ti kún, tó sì péye. Ètò iṣẹ̀lú Yorùbá bèrẹ̀ kòdò aráàlú, ó sì parí sọdọ̀ ọ̀ba. Bákan náà ni ètò iṣẹ̀lú rí jákè-jádò ilẹ̀ Yorùbá. Sùgbón ẹ̀sá, bí ọ̀ba ti jẹ̀ ipẹ̀kun agbára nídíí ètò iṣẹ̀lú tó, síbẹ̀; kò lẹ̀ hùwà 'Ta ni yóò mú mí'? Johnson (1921:49) ẹ̀sàfọ̀mọ̀ ẹ̀yí pé:

...although the king as supreme is vested with absolute power, yet the power must be exercised within the limit of the 'unwritten Constitution.

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ọ̀ba ní ipẹ̀kun agbára lówọ̀, síbẹ̀, àmúlò agbára rẹ̀ Gbòdò jẹ̀ nípasẹ̀ òfin tí kò sí lákọ̀lẹ̀...

Ẹ̀yí fihàn pé, òfin ló ní dárí ètò iṣẹ̀lú Yorùbá ní ipele yòówù. Inú ọ̀pọ̀lọ̀ làwọn òfin wọ̀nyí sí wà. Bí Yorùbá kò tilẹ̀ kàwé, síbẹ̀, wọn kanú, wọn sì ka làákàyẹ̀ baba imọ̀. Ọ̀ba tó bá tàpá sí àmúlò àwọn òfin wọ̀nyí yóò jiyàn rẹ̀ níṣu. Ijìyà irúfin tàbí àṣilò agbára bèrẹ̀ lẹ̀ mú kí ọ̀ba bèrẹ̀ sígbà.

Ètò iṣẹ̀lú Yorùbá jẹ̀ ètò iṣẹ̀lú 'àjẹjẹ̀ ọ̀wọ̀ kan ò gbérù dórí' bèrẹ̀ 'àgbájọ̀ ọ̀wọ̀ la fí í sọyà. Ẹ̀ ẹ̀nikan kí í jẹ̀ 'àwádé'. Àwọn ijòyẹ̀, baálé-ilẹ̀, àwòrò-imọ̀lẹ̀, àwọn babaláwọ̀, olórí ẹ̀gbẹ̀ àti ọ̀gbà-ílú jẹ̀ igi lẹ́yìn ọ̀gbà fún ọ̀ba nínú ètò iṣẹ̀lú Yorùbá. Nítórí náà, bí ọ̀ba tilẹ̀ jẹ̀ aláṣe-ẹ̀kejì-Oríṣà, kò lẹ̀ ẹ̀ ẹ̀ bó ti fẹ̀. Adéoyè (1979:273) ní:

...Gbogbo ẹ̀ni tí ó bá rò pé ijọ̀ba tẹ̀mi-nikan-làṣe ni ijọ̀ba àwọn babańlá wa kò ríran rí ètò wọn. Àṣe tí ọ̀ba ní ló kílí ẹ̀ tirẹ̀ nikan, Àṣe àwọn tí ó fí jẹ̀ ọ̀ba ni...

Nínú ètò iṣẹ̀lú Yorùbá, ibòwọ̀ fágba ni ibòwọ̀ fọ́fin. Nínú èrò Yorùbá, wọn ní, 'àibèrù àgbà ni ò jáyé ó gún'. Ìgúnrége àwùjọ̀ sì ni òfin sì wà fún. Sótúndé (2000:366) ní:

...Elders are the Custodians of the people's heritage, the link between the Society and the ọ̀ba, and the joint rulers (with the ọ̀ba) of the Community to keep the Society going as a corporate entity, the rules and regulations put in place for the good of the public, by the authorities in the Society i.e Elders, have to be complied with)

...Àwọn àgbà àwùjọ̀ ló ní àjogúnba òfin lówọ̀ Àwọn ní alárinà láàarin ọ̀ba àti àwùjọ̀, bèrẹ̀ ní Alájoṣákóso ni wọn jẹ̀ pẹ̀lú ọ̀ba; láti mú àwùjọ̀ gún rége. Àwọn òfin àti ilàna tó jẹ̀ mó tàgbà, gbòdò jẹ̀ mímúlò...

Ìtágbàlẹ̀nu, irágbàfin tàbí àibòwòfágba jẹ̀ irúfin tó mú ijìyà níla dání láwùjọ̀ Yorùbá. Irú ijìyà yíí lẹ̀ wáyé nípasẹ̀ àwọn ẹ̀mí-àírí. Yorùbá ní 'ọ̀mọ̀dẹ̀ tó sọ pé ẹ̀sọ̀ àgbà ní rùn, kò ní dàgbà; bèrẹ̀ 'ọ̀mọ̀ tí yóò bá dàgbà, kò gbòdò gbọ̀pá lówọ̀ arúgbó'.

Lára ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá tó sàtílẹ̀yìn ìbòwò fàgbà ni: 'Omọdẹ tó sọ ajá rẹ ní 'kí-tàgbà-mọ-ṣẹ' Ìkookò ni yóò pajá ọhún jẹ.

Orí 'omọlúàbí' ni ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá dúró lé lórí, Àgbájé (2005) àti Şótúndé (2000:352). Ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá sùn jade láti ara iran Yorùbá. Àbùkù 'àgbà' jẹ àbùkù iran Yorùbá. Èrò yìí ní àsomọ pẹ̀lú èrò àwọn onímò ìjìnlẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì Collingnared, R àti G(eorge) (1889-1943), Crofton (2000:39) ní:

...Philosophical theory or position could be properly understood only within its own historical context and not from the point of view of the present

...Nípasẹ̀ itàn ni a fi le nímò nípa èrò, tàbí tífọ́rí Ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò, kí í ṣe nípasẹ̀ ohun tó n lẹ́ lówọ́.

Ìbòwò fún ọ́fin jẹ ìbòwò fún àwọn aṣọ́fin, tí wọn jẹ àwọn 'àgbààgbà' àti 'ìjòyè' láwùjọ; nítorí 'àgbàlagbà ni Ọlórún ayé.' Ètò ìṣelú Yorùbá kò faàyè gba jàgídíjàgan rára; nítorí ètò 'mọ̀lẹ́bí' ni. Irú ẹbí tí ọrọ́ bá kàn yóò tètè sewé e gbéjéé mọ ẹni bẹ́ẹ̀ lówọ́ láti má ṣe sọ wọn lórúkọ.

3. ÌMỌ̀ ÌJÌNLẸ̀ ÈRỌ̀ YORÙBÁ NÍPA ÈJỌ̀-RÍRỌ̀ ÀTI ÌGBÉJỌ̀.

Iran tó káramáásíkí alááfíà ni iran Yorùbá jẹ. Yorùbá gbàgbọ́ nípa èrò pé 'ejọ́ là á kọ́, ẹnikan kì í kọ́jà', nítorí bí a bá jà tán, wọn á ní ká rojọ́. Ìpele yòówù tí ejọ́ ríró àti ìgbéjọ́ tí lè wáyé, ilàna kan náà ló gbọ́dọ́ gùnlé. Crofton (2000:149) pé ẹka irúfẹ́ ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò yìí ní 'pacifism'. Ó ní:

...Belief that VIOLENCE even in self defence, is unjustifiable under any condition and that arbitration is preferable to WAR as a means of solving disputes.

...Bí ó ti wù kí ó rí, rúkè-rúdò kò tònà, àti pé, iyanjú Àáwò ní túbí-ń-núbí nígbà láàsìgbò ló tònà júlọ́.

Ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá kojú-oro sí irẹ̀nìjẹ́, kódà bí irú ejọ́ bẹ́ẹ̀ bá kan baálẹ́, baálẹ́ tàbí ọba tó jẹ adájọ́, Yorùbá gbàgbọ́ pé 'ejọ́ kì í ṣe ẹ̀ni kí a má mọ́-ọ̀n-dá'. Bí ó ti wù kí ó rí 'ọrọ́ kì í tóbi ká fọ́bẹ̀ bú ú'. Bẹ́ẹ̀ ni a kí í wí í síbẹ́, ká kú síbẹ́. Ìdí nìyí tí Yorùbá kì í ṣàdẹ́édé́ fí aláílọ́gbọ́n àti aláínílaákàyè ẹ̀niyàn joyé, Àtándá (1980:29). Şótúndé (2000:366) ní:

"in most cases, the superiority of brain over brawn has been demonstrated"

"Lọpọ́ ìgbà a máa ṣàfihàn ọgbọ́n dípò agbára". Yorùbá ní 'ọgbọ́n ju agbára lọ.'

Ejọ́ ríró àti ìgbéjọ́ ni ètò idájọ́ Yorùbá tí bèrẹ́. Ilàna ètò idájọ́ Yorùbá ní í ṣe pẹ̀lú agbára àti àṣe tí ilé-ejọ́ ní lórí irú ìgbéjọ́ bẹ́ẹ̀. Agírí (1978:100) ṣàlàyé èyí pé:

Ètò idájọ́ bèrẹ́ láti ọ̀dọ́ baálẹ́ kòòkan. Ọ̀rọ́ wẹ́ẹ́wẹ́ẹ́wẹ́ tí ó bá ṣẹ́lẹ́ láààrin ilé, Ọ̀un ni yóò dá a...sùgbọ́n ẹ́ṣẹ́ pàtàkì tí ó burú bí í kí á fọ́lé, kí a sunlé, kí á pàniyàn àbí kí á hùwà idálúru, ọ̀dọ́ Baálẹ́ ni àwọn ejọ́ wònyí n lẹ́. Baálẹ́ àti àwọn ìjòyè ilú ni yóò ṣe idájọ́.

Kí idájó tó lè wáyé, ilàna ejó ríró àti igbéjọ gbòdò wáyé. Yorùbá ní 'agbéjọ ẹnìkan dá, àgbà òṣìkà'. Eegun èyìn ni imọ-ljìnlẹ-èrò Yorùbá yí jẹ nínú ètò igbéjọ àti idájó. Nínú ilàna òfin òde-òní, èdè òfin sàgbékalẹ rẹ lédè Látìní pé *audi-alterem-partem*. (gbọ ejó igun kejì). Ilàna yí kí í ẹ àjọjì nínú ilàna idájó Yorùbá rará. Ejó yòòwù tí a bá dá, láìsmúlò èyí, jẹ èyí tí kò lèsẹ òlẹ rará. Ilàna idájó nípa gbígbéjọ lẹnu tótún-tòsì yí ni Olódùmarè pilẹ, tí Íwòrì Méjì gbé kalẹ bá yí:

Anikàn-dájó, òò ẹun;
Anikàn-dájó, òò ẹ̀ẹ̀yàn;
nígba tí o ò gbọ t'enu ẹnikejì.
Emi l'o dá 'jó ẹ?
adía fún Ọrúnmìlà,
èyí tí akápò rẹ
Ó pè lódò Olódùmarè.
Olódùmarè wáá ránsẹ sí Ọrúnmìlà
pé kí ó wáá sọ ìdí nàà
tí kò fi gbe akápò rẹ.
nígba tí Ọrúnmìlà dé iwájú Olódùmarè,
Ó ní òun sa gbogbo agbára òun fún akápò
Ó ní ipín akápò ni kò gbọ
nígba nàà ni ọrọ nàà
tó wáá yé Olódùmarè yéke-yéke
inú Rẹẹ sì dùn wí pe
Òun kò dá ejó eékún kan
ni Ẹlédàá bá ní láti ojọ nàà lọ.
Ọmọ ẹdà kan
kò gbòdò dá ejó eékún kan.

Ìfẹ̀tọ́-ìgbọ́-tẹ̀nu-ẹ̀ni-dunni nínú idájó kò bá imọ-ljìnlẹ-èrò Yorùbá mu. Ìgbékalẹ ilàna idájó jẹ látòdò Olódùmarè, èyí tí Yorùbá sì kà sí ọ̀kúnkúndùn kí idájó òdodo tó lè wáyé. Èyí jẹyọ nínú Odù Íwòrì Méjì. Akíntọ́lá (1995:187-188) ní lára akápò Ọrúnmìlà ló tọ Ọlórún lọ láti lọ fi ejó Ọrúnmìlà sùn pé ó yẹ kó lè yí 'ipín' òun dà sí rere. Gẹ́gẹ́ bí ẹni tó kín mọ́ 'ẹlẹ́rì-ipín', tí ó n fí tọkàn-tara pẹ̀lú òótọ́ inú sìn. Ejó yí ló mú kí Olódùmarè ránsẹ pé Ọrúnmìlà láti gbọ́ tẹ̀nu rẹ́ lórí ẹ̀sùn tí akápò rẹ́ fi kàn an yí. Ọrúnmìlà ní gbogbo ipa àti agbára bí 'Ọpabidà-sòbì-dì-rere' ní òun tí sà láti yí àyànmọ́ rẹ́ padà sí rere, sùgbọ́n ó dàbí ẹni pé orí ta kò ó, ẹ́ orí la sì fí n mẹ́ran láwọ. Inú Olódùmarè dùn sí àlàyé Ọrúnmìlà bí èyí tó lèsẹ òlẹ. Olódùmarè kò dájó lẹ̀yìn àlàyé Ọrúnmìlà. Ilàna yí kan nàà ló jẹyọ nínú Abimbólá (1967:125) níbi igbéjọ láààrin 'Ẹwiri' àti 'Ọgún', lórí eja tí wọn já lẹ́ lórí pé: Ta ni yóò mú orí tabí irù? Ọgúndá Méjì ní

...Ni Ọgún bá fí bá wọn níbẹ.

Ó bi wọn ní ejó

Wọn rò fún un.

Bó ti wà ní Lìkì, bẹẹ ló wà ní Gbàṅja. Bí ilàna idájó òde-òní tí jẹ láti isàlẹ̀ lẹ́ ọkẹ, bẹẹ nàà ni ilàna idájó Yorùbá pẹ̀lú. Èyí n wáyé kí ọpọ̀ ènìyàn lè kópa nínú ètò isẹ̀jọba. Abálájo tí Yorùbá fí ní 'òkú ejó ní Ọlójà á dá'. Adéoyè (1979:275) ní:

Baálẹ́ ní yóò kọ́ pé gbogbo ilẹ́ jọ, tí yóò sì

gbìyànjú àtí sètò parí ejò yíí, l'èhìn tí àwọn
 ẹlẹ́jọ bá rò ó tán, àwọn ọmọ-ilé yóò so èrò
 ọkàn wọn láti fi ẹbi; àṣiṣe àtí àṣejù han ẹni
 tí ó bá jẹ ẹbi...

Láti agboolé ni ejò kòtèmilòrùn ti lè lọ àdúgbò, dé ọdọ baalẹ; tí yóò sì parí sọdọ
 ọba. Nínú òfin Gẹ̀ẹ̀sì, nínú iwé òfin orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ọdún 1979 abala
 kẹtàlélógbọ̀n, ẹka keje, Olúyedé (1988:470) ní:

The concept of fair hearing must be considered not
 only from the angle of the accused but also from
 the angle of society at large and the victim of a crime

èrò ìgbéjọ tótún-tòsì gbọdọ̀ jẹ̀ gbígbéyẹ̀wò; kì í ẹ̀se fún
 ọ̀daràn nìkan; bí kò ẹ̀se fàwùjọ lápapọ̀ àtí ẹ̀ni tó jẹ̀bí iwà
 ọ̀daràn pẹ̀lú.

Síwájú sí í, ilàná gbígbéjọ tótún-tòsì, kí idájọ̀ tó wáyé ní í ẹ̀se pẹ̀lú fifún ẹ̀ni tí a
 dúnràn mọ̀ láàyè láti wí tẹ̀nu rẹ̀, láti fún un láàyè àkókò tó yẹ, àtí láti sàtilẹ̀yìn
 àwíjàrẹ̀ rẹ̀ pẹ̀lú pipe àwọn ẹ̀lẹ́rìí, láti sàlàyè ilàná ìgbéjọ̀ fún un lédè tó yẹ e, àtí
 pé, ejò dídá kò gbọdọ̀ falẹ̀ tó bẹ̀ẹ̀ jù bẹ̀ẹ̀ lọ. Ẹ̀sẹ̀ 'ìgbóná gbooru là á jòpòlò...' bí
 ọ̀rọ̀ bá tí pé nílẹ̀, ó máa n gbọ̀n sí í nì.

Kò sí bí ọ̀ràn tí lè lágbára tó, kòdà ibàà ẹ̀se ejò ọ̀daràn (ìpàniyàn, ifólẹ̀,
 idigunjalẹ̀ àtí bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ). Dandan ni láti gbọ̀ tẹ̀nu ẹ̀nikẹ́jì tí a dúnràn mọ̀, kí idájọ̀
 tó wáyé. A gbọdọ̀ fààyè gba olùpẹ̀jọ̀ àtí ọ̀daràn láti fẹ̀sì sí ẹ̀sùn tàbí àwọn ẹ̀sùn tí a
 fí kàn án. Ẹ̀sẹ̀ 'ẹ̀yin ẹ̀ni là á gbimọ̀ràn ikà, bójú bá kojú ẹ̀nu a rí dẹ̀rẹ̀-dẹ̀rẹ̀.'
 Falọ́lá àtí Ọ̀gúntómìsìn (1982:19) ní:

To facilitate the administration of justice, there
 existed three types of courts in ascending order,
 viz: the court of the compound heads (ilé ejò tí baalẹ̀)
 the court of the ward chief (ilé ejò tí ijoye tabi tí olori
 itun) and the court of ọba, (ilé ejò tí ọba).

Láti le mú ètò idájọ̀ rọ̀rùn. Ọ̀nà mọ̀ta ni ilé ejò
 tí le wáyé ní sísẹ̀-n-tẹ̀lẹ̀, ilé ejò baalẹ̀, ilé ejò tí ijoye
 tàbí tí olórí itun àtí ilé-ejò tí ọba.

Ọ̀wọ̀jọ̀ ìgbéjọ̀ àtí idájọ̀ àdúgbò kò kojá àdúgbò náà. Kì í díyelẹ̀ tàbí gbowó
 itanràn. Ilé-ejò kòtèmilòrùn ni ilé-ejò wọ̀ọ̀dù náà. Agbára ilé-ejò yí kò ká ọ̀ràn tó
 bá jẹ̀ tí 'ọ̀daràn'. Agbà ló tórò ó lẹ̀ nì, ọba ló téyín erin ín fọ̀n. Ilé-ejò ọba ni
 ipẹ̀kun ilé-ejò nílẹ̀ Yorùbá, yàtò sí agbẹ̀gbẹ̀ Ẹ̀gbá àtí Ìjẹ̀bú nìbì tí àwọn 'ògbóni'
 àtí 'òṣùgbó' tí jẹ̀ ipẹ̀kun ilé-ejò kòtèmilòrùn. Ìbẹ̀ nìkan ni a tí le dájọ̀ ikú fún
 ọ̀daràn.

4. ÌMỌ̀ ÌJÌNLÈ-ÈRÒ YORÙBÁ NÍPA Ẹ̀LẸ́RÌÍ NÍNÚ ÈTÒ IDÁJỌ̀

Ipa kẹ̀rémi kọ̀ ní ẹ̀lẹ́rìí nì kó nínú ètò idájọ̀ Yorùbá. Yorùbá gbàgbọ̀ pé
 'b'ọ̀lọ̀run bá rí ọ̀, jẹ̀ kí ẹ̀niyàn náà rí ọ̀'. Òfin de àmúlò 'ẹ̀lẹ́rìí' nínú ètò idájọ̀
 Yorùbá. Nítorí pàtàkì rẹ̀ sí ètò idájọ̀ ọ̀dodo, Ọ̀gúnbọ̀wálẹ̀ (1966:47) jẹ̀ ká mọ̀ pé:

Bí ẹ̀nikan bá n dá àiyà já ẹ̀ni tí yíò wá
 jẹ́rì ní ibi ejò kan, tàbí tí ó n dí i lẹ̀wọ̀ láti
 wá jẹ́rì nwọ̀n le fí olúwa rẹ̀ sí itimọ̀lẹ̀, bí
 Olúwa rẹ̀ bá sì ní nínú ejò na, nwọ̀n kì yíò

dá a láre.

Sé ilé tí a fitọ mọ ni, iri ni yóò wó o. Èrí àti ẹlẹrírí jẹ ọkan lára ilàná idájọ òdodo. Ẹlẹrírí kò lẹ̀ sẹ̀yírí tó wù ú, bí kò ẹ̀yí tí ojú rẹ̀ tó, tó sì j'òdótó nínú ẹ̀jọ náà. Ẹlẹrírí wà nínú idè 'ibura', ẹ̀yí tí, bó bá búra èké, ó le bí ẹ̀jọ titun mǐràn fún ẹ̀lẹrírí. Lónà mǐràn ẹ̀wẹ̀, ikú ẹ̀lẹrírí (lál tí í parí igbéjọ) lẹ̀ ẹ̀kóbá fún idájọ ẹ̀jọ bẹ̀. Ídírí nìyí tí Yorùbá fí máa n wí pé 'ikú ọ̀ gbòdò pa abọ̀rẹ̀ sídírí ètùtù, kí ilú lẹ̀ rójú, ẹ̀lẹrírí ọ̀ gbòdò kú sí ẹ̀jọ ẹ̀lẹ̀jọ'. Ogun lẹ̀ díde sí ẹ̀lẹrírí, bí irú ẹ̀rí tí yóò jẹ̀ bá lẹ̀ bí ẹ̀jọ wó pàápàá, kí igbéjọ tó wáyé. Yorùbá ní, 'ẹ̀jọ dọla, ẹ̀kùn pa ẹ̀lẹrírí'. Bí ẹ̀lẹrírí bá pé mejì tàbí jù bẹ̀ ọ̀, idógba irú ẹ̀rí bẹ̀ yóò sẹ̀ràn wó nínú ètò idájọ òdodo. Ídírí nìyí tí Yorùbá fí máa n sọ pé 'ẹ̀jọ Olúbò kò gbòdò sé t'òkò è'. Bẹ̀ ni, 'a k'í t'í kòòtù dé ká sọ̀rẹ̀'.

5. ÌMỌ̀ ÌJÌNLÈ-ÈRÒ ÀTI ÌLÀNÀ IDÁJỌ YORÙBÁ.

Léyìn ẹ̀jọ rírò àti igbéjọ, idájọ ló kàn. Bẹ̀rẹ̀ láti orí baálé títí dé orí ọ̀ba tó ní ọ̀páàşẹ̀ idájọ lówó, ọ̀lógbòn, onímọ̀ àti onílàákàyè-ẹ̀dà ní wọn máa n jẹ̀. 'Bí ikà bá rojọ, ikà kọ̀ ni yóò dá a'. Bí ẹ̀jọ tàbí ẹ̀şẹ̀ bá ẹ̀ rí ní irú idájọ tí yóò wáyé. Bí kò tí sí ẹ̀ni tó kọ́já ọ̀fin, bẹ̀ ni, kò sẹ̀ni tí ọ̀fin kò lẹ̀ dá lẹ̀jọ. Bí ó bá ẹ̀ ẹ̀jọ agboolé ní, àwọn ọ̀mọ́lẹ̀ ní yóò pabí tí wọn yóò sì yàbidun irú ẹ̀jọ bẹ̀. Baálé ní yóò sì ẹ̀ idájọ. Léyìn ẹ̀yí, olúkúlùkù yóò túká kúrò ní yàrá tàbí ita igbéjọ. Kò sí àlàyé mǐràn mọ̀ lórí irú ẹ̀jọ bẹ̀. Ilàná yí dógba délẹ̀ nínú ètò یشه́lú Yorùbá. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé inú ọ̀pọ̀lọ̀ ní ọ̀fin Yorùbá wà, síbẹ̀, àmúlò àwọn ọ̀fin wònyí nínú ètò idájọ ní ọ̀díwọn. Idájọ lẹ̀ jẹ̀ láti bá ẹ̀ni tó jẹ̀bí wí, bẹ̀ ni idájọ sì lẹ̀ la ikú ọ̀. Àtẹ̀bí-àtẹ̀re, Yorùbá á ní Ọ̀lọ̀n má jẹ̀ á rẹ̀jọ. Oríşílí ináwó, inára àti àkòkò ní ẹ̀jọ máa n gbà. Ídírí nìyí tí Yorùbá fí ní 'ẹ̀jọ n fówó, àrùn n f'òògùn, ebi n f'óúnjẹ'. Lónà mǐràn, Yorùbá á ní 'O fọ̀ kẹ̀ngbẹ̀ tán, o kọ̀rì s'Ọ̀yọ̀ ọ̀ gbónişẹ̀ ọ̀ba wá, owó onişẹ̀ Babalààfín ẹ̀gbàajọ, owó irlinşẹ̀ ẹ̀gbàafà, bó síhín o wí tìrẹ̀ ẹ̀gbẹ̀rindínlógún. Kí ẹ̀jọ tó parí owó-ọ̀ rẹ̀rẹ̀rẹ̀'. Ẹ̀yí fihàn pé ẹ̀jọ k'í í sohun àwàdà rárá. Bí ọ̀daràn bá mejọ̀ ẹ̀ lẹ̀bí, yóò mú kí idájọ yá kánkán, bẹ̀ ló sì le dín l'iyà ọ̀daràn kù pẹ̀lú. Ídírí nìyí tí Yorùbá fí máa n wí pé: 'ẹ̀lẹ̀jọ k'í í mejọ̀ rẹ̀ lẹ̀bí kó pé lórí ikúnlẹ̀'. Àmúlò ọ̀fin idájọ gbòdò jẹ̀ pẹ̀lú 'ọ̀kàn òdodo' àti 'àlşẹ̀gbẹ̀'. Kódà, ẹ̀jọ ibáà kan adájọ̀ gbòngbòn. Sé 'ẹ̀jọ k'í í ẹ̀ t'eni ká mọ̀ mọ̀ ọ̀n dá'. Lónà mǐràn, idájọ ní í ẹ̀ pẹ̀lú agbára àti àşẹ̀ tí ọ̀fin fún ilé-ẹ̀jọ àti adájọ̀ tó gbéjọ̀ şedájọ̀ irú ẹ̀jọ bẹ̀. Ẹ̀wẹ̀, bó bá ẹ̀ Baálé, Baálẹ̀ tàbí Ọ̀ba ló bá tasẹ̀ agèrẹ̀ sọfin, ibáwí wà fún un, léyìn tí iwádílí, igbéjọ àti idájọ bá ti wáyé. Johnson (1921:67) ní:

...But if he is ultral-tyranical and withal unconstitutional and unacceptable to the nation it is Basorun's prerogative as the mouth piece of the people to move his rejection as a king in which case His Majesty has no alternative but to take poison and die.

...şugbón bó bá hùwà ọ̀dájú, ẹ̀yí tó lòdì sọfin, tìlúú lòdì sí, Basorun bí agbẹnusọ̀ ilú ní yóò gbé igbéşẹ̀ kíkò rẹ̀ bí ọ̀ba. Kò sí ohun mǐràn ju kó ẹ̀ bí ọ̀kúnrin ọ̀.

Ẹ̀yí fihàn pé, bí ilàná ọ̀fin ọ̀de-òní kò tí fààyẹ̀ gba adájọ̀ láti kópa nínú ilàná ẹ̀jọ tó kàn án lówó lẹ̀şẹ̀, bẹ̀ náà ló rí ní ilàná idájọ̀ Yorùbá náà. Nínú èdè

òfin òde-òní, òfin ni pé kò sádájó tó lè şedájó ara rẹ nínú ilé-ẹjó rẹ, Oluyede, (1988:472). Yorùbá ní ọbẹ kì í mú kò gbẹ̀ èkú ara rẹ.

6. ÌMÚŞE IDÁJÓ, ÌJIYÀ ÀTI ÌTÀNÀN

Ètò idájó Yorùbá lẹ̀şẹ̀ nílẹ̀ tó bẹ̀ẹ̀ tó jẹ̀ pé dandan ni imúnşẹ̀ rẹ. Látí isàlẹ̀ (baálẹ̀) títí dókè (ọba) ni wọn ní agbára àti mú idájó ẹ. Agírí (1978) şàpẹ̀rẹ̀ pẹ̀lú ilàna àmúşẹ̀ idájó nílúú Ògbómóşó pé:

Baálẹ̀ ní ilé ẹ̀wọn tí à n pè ní poolo. Níbẹ̀ ni a
máa n fí àwọn ẹ̀lẹ̀wọn sí, á kó şekẹ̀şekẹ̀ sí wọn
lówó àti ẹ̀şẹ̀.

Àwọn ẹ̀rú Baálẹ̀, ló máa n rí sí àlááfíà àwọn ẹ̀lẹ̀wọn. Wọn gbódò rí í pé, aşẹ̀ Baálẹ̀ àti tí ijòyè di mímúşẹ̀ Ó tẹ̀şíwájú pé “ara àwọn ẹ̀rú wònyí ní n bojútó àwọn arúfin tí Baálẹ̀ tí dá ẹ̀bí ikú fún”.

Ògúnbòwálẹ̀ (1966:49) jẹ̀ kó yé wa pé ‘ídálúú nişẹ̀lú’, ìjiyà àti itanràn dá lórí bí ẹ̀şùn şe lágbára sí. Itanràn lẹ̀ jẹ̀ sísanwó ibodè, nigbòna-èrú-kòrò-jò, sísan tàbí owó ẹ̀yìn gbígba àti ibúra- èké lẹ̀ la ìjiyà tó lágbára lọ látí agbègbè kan sí èkejì.

Kò sèni tó kojá òfin, ìjiyà àti itanràn. Bí ó bá şe gbajúmò èniyàn ló şe ohun tó burú jál, wọn lẹ̀ sọ pé kó lọ ‘şùn’ (lọ şe ifẹ̀ inú rẹ). Tó bá şe ọba ni, wọn le ní kó lọ ‘şígba’. Wọn le lẹ̀ ọba kúrò nílúú, bẹ̀ẹ̀ ní àwọn tó tó ọkúnrin lẹ̀ şípànpá pẹ̀lú ohun ijà lọ fidan hàn án. Ògúnbòwálẹ̀ ní:

...Kířkíří ní wọn má n fí gbé àwọn ènià pàtàkì ní
ílú ní lgbà àtijó, kì í yé fún ọba nìkan....

Nígba tí òfin Gẹ̀ẹ̀şì dé ní àwọn ìjiyà wònyí dínkú. Àwọn abòbakú n gba idándè tàbí òminira látòdò ọba láíwo irú ẹ̀şẹ̀ yòówù tí wọn-lẹ̀ dá. Èyí ní íbámu pẹ̀lú ilàna idándè kúrò lógbà ẹ̀wọn tó máa n wáyé látòdò adájó-àgbà, gómìnà ipínlẹ̀ àti Ààrẹ-orílẹ̀-èdè nínú ètò idájó òde-òní. Nígba miíran, owó sísan ni yóó jẹ̀ ìjiyà itanràn. Yorùbá á ní ‘má fí ọmọ mi şofà, á á da owó sílẹ̀’.

7. AGBÁLỌGBÁỌ.

Ilàna ètò lgbéjọ̀ àti idájó Yorùbá jẹ̀ èyí tó ní ètò, tó sì fààyè gba ètò ọmọniyàn. Ilàna òfin tí wà nílẹ̀ látí tẹ̀lẹ̀ látí ibẹ̀rẹ̀ (kóótù baálẹ̀) títí dé ọpin (kóótù ọba). Bí ọba tí jẹ̀ ipẹ̀kun agbára kò lẹ̀ şẹ̀ èyí ó wùú. Òfin ká a lówó kò látí tasẹ̀ àgèrẹ̀. Fátólá àti Oguntomisi (1984:75) ní:

“The ọba was therefore under Constitutional restraints
from ruling tyrannically”.

“Nítorí náà, ọba wà lábẹ̀ idè òfin látí tasẹ̀ àgèrẹ̀ ní şíşẹ̀jọba”.

Títí di àkókò yí, àmúlò èrò, ètò àti ilàna idájó Yorùbá sì n kópa tó lóòrin Yorùbá lórí àmúdúró idájó òdodo láwùjọ̀ ló sì ní ijọra àti àşomọ̀ pẹ̀lú àwọn ilàna òfin Gẹ̀ẹ̀şì. Bí kò bá sí işu, kì bá tí sí ohun ta ó pè níyàn. Ètò idájó Yorùbá jẹ̀ èyí tí ó mú ètò idájó lgbàlódé dúróo re. Şe àşàtẹ̀rògòdì ló dá ọkọ̀ dúró dólóşinşin. Èka pàtàkì ní ètò idájó kó nínú ètò lşẹ̀lú orílẹ̀-èdè. Láisi ètò idájó tó péye, àwùjọ̀ kò lẹ̀ tẹ̀şíwájú pàápàá nínú ilàna ètò ijọba tiwa-n-tiwa. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ilàna ètò idájó Yorùbá kò wà lákọ̀lẹ̀, tó sì jẹ̀ tọba-làşẹ̀, síbẹ̀, kò sèni tó kojá òfin. Lónà miíran, ipa kẹ̀rémí kó ni imọ-jìnlẹ̀-èrò Yorùbá n kó nínú ètò àti òtẹ̀ tó n darí rẹ.

Èyí sáfihàn Yorùbá bí iran tó lógbòn, imò àti làákàyè àti pé, irú ogbòn, imò àti òye wònyí lè fíga-gbága pèlú èyà miiran lágbaáyé.

ÀKÓJOPÒ ORÚKỌ ÌWÉ.

- Adéoyè, C. 1979. *Àsà àti ìṣe Yorùbá*. Ìbàdàn : Oxford University Press. pp.275-277.
- Agírí, B. 1978. 'Ètò ìṣelú ní Ògbómòṣò ní iwòn oṣorùn ún oḍún sèyìn' nínú *Ìwé àsà ibílẹ̀ Yorùbá*. Ìkẹjà: Longman Nigeria Limited. pp.100-103.
- Agbájé, J. 2005. "The place of Yorùbá Proverbs in the Understanding of Yorùbá Philosophy and Education". nínú *International journal of African and African American Studies vol.1 No.5*.
- Ajíbọlá, J. 1947. *Òwè Yorùbá*. London: Oxford University Press.
- Akíntọlá, A. 1999. *Yorùbá Ethics and Metaphysics*. Ògbómòṣò: YALOYN Publishing ventures Limited.
- Amachi, U (2005) "African Philosophy, Culture and Society" nínú Àjàyí, S.A (ed.). *African Culture and Civilization*. Ibadan: Atlantis Books. pp.246-256.
- Badà, S. 1970. *Òwè Yorùbá àti Ìṣẹ̀dálẹ̀ wọn*. Ìbàdàn: Oxford University Press. p.44
- Crofton, I. 2000. *Philosophy*. U.S.A Helicom Publishing Company.
- Fatola, T and Oguntomisin, D. 1984. *The Military In The Nineteenth Century Yorùbá Politics*. Ìlẹ-Ife: University Press.
- Ikime, O. (ed) 1980. *Groundwork of Nigerian History*. Ìbàdàn: Heinemann Educational Books (Nig.) Limited. p.301
- Johnson, S. 1921. *The History of the Yorùbás*. Lagos: CSS Bookshops Limited. p.49.
- Nelson, K. 1987. "Philosophy as Critical Theory", 61st Annual Pacific Division Meeting on the Future of Philosophy, San Francisco California, March 27.
- Odera, O. 1990. *Sage Philosophy: Indegenous Thinker and The Modern Debate on African Philosophy*. Leiden: E.J.Brill P.53.
- Ògúnbòwálé, P. 1966. *Àsà ibílẹ̀ Yorùbá*. Ìbàdàn: Oxford University Press. pp.45-50
- Olúyede, P. 1988. *Nigerian administrative law*. Ìbàdàn: University press Limited pp.470-473.
- Ọlájúbù, O. (ed) 1978 *Ìwé àsà ibílẹ̀ Yorùbá*. Ìkẹjà: Longman Nigeria Limited. pp.89-97.
- Şótúnde, F. 2000. *Yorùbá Proverbs and Philosophy*. Abẹ̀dókúta: Damsam Nigeria Company.
- Táíwò, B. 1982. *Government and Politics in Africa*. Ìbàdàn: Book Representation Co.Ltd. p.1.